

УПЛУЎ ПАЛІТЫКІ САМАДЗЯРЖАЎЯ НА МАБІЛІЗАЦЫЮ ДВАРАНСКАЙ ЗЯМЕЛЬНАЙ УЛАСНАСЦІ Ў БЕЛАРУСІ (ДРУГАЯ ПАЛОВА ХІХ – ПАЧАТАК ХХ СТ.)

А.П. Жытко, г. Мінск

У артыкуле аналізуюцца асноўныя кірункі політыкі расійскага ўрада ў сферы зямельных мабілізацыйных працэсаў, якія тычыліся памеснага дваранства Беларусі другой паловы ХІХ пачатку ХХ ст. Паказаны як агульнаімперскае заканадаўства, якое было скіравана на захаванне дваранскага землеўладання ў парэформенныя дзясяцігоддзі, так і мерапрыемствы па абмежаванні зямельнай уласнасці дваран-католікаў і насаджэнні рускага землеўладання ў краі.

Ключавыя словы: Беларусь, палітыка, самадзяржаўе, зямельная ўласнасць, памеснае дваранства, мабілізацыя, землеўладанне.

***

Зямля з'яўляецца асноўным сродкам сельскагаспадарчай вытворчасці. У часы прыгонніцтва поруч з зямлёй вялікае значэнне для памешчыкаў мела валоданне і прыгоннымі сялянамі. Без гэтых дзвюх асноўных умоў не магла існаваць прыгонная гаспадарка.

Пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі на дваран краю былі распаўсюджаны тыя ж прывілеі, што і на расійскіх. Адною з важнейшых з іх з'яўлялася права валодання населенымі маёнткамі. Да 1861 г. яно было выключнай прывілеяй толькі служылых дваран. З гэтым былі звязаны вотчынна-паліцэйскія функцыі памешчыкаў у межах сваіх маёнткаў і іх асобная роля ў сістэме мясцовага кіравання. Закон, які дазваляў без усякіх абмежаванняў залог, куплю, продаж ненаселеных зямель – пустак (без прыгонных яны не мелі якой-небудзь значнай каштоўнасці), у той жа час забараняў адчужэнне населеных зямель у рукі іншых саслоўяў. У мэтах большай гарантыі захавання родавых, спадчынных зямель у руках іх уласнікаў “Даравальная грамата” 1785 г. забараняла адчужаць родавую маёмасць і землі праз завяшчанне, дар прадстаўнікам іншых саслоўяў, і давала прадаўцам ці іх сваякам магчымасць выкупу праданых маёнткаў на працягу 3 гадоў [45]. З гэтаю ж мэтаю законам ад 16 ліпеня 1845 г. уладальнікам буйнейшых маёнткаў прадстаўлялася права засноўваць маяраты. “Палажэнне аб заповедных спадчынных уладаннях” было накіравана, галоўным чынам, на захаванне буйнейшага дваранскага землеўладання і знатных шляхетных родаў. Маяраты абмяжоўваліся памерамі прыдатнай зямлі ад 10 тыс. да 100 тыс. дзес. альбо павінны былі даваць ад 12 тыс. да 200 тыс. руб. штогадовага даходу. Такое ўладанне пераходзіла ў спадчыну да старэйшага ў сям’і альбо родзе. Але яно становілася ўласнасцю не аднаго ўладальніка, а ўсёй фаміліі ў асобе як цяперашніх, так і будучых пакаленняў. Таму маяраты не маглі ні адчужацца, ні аддавацца ў залог. Уладальнікі не маглі іх абцяжарваць даўгамі, а калі такое здаралася, то маяраты пераходзілі ў казённае

кіраванне. Нядоімкі скасоўваліся за кошт даходаў маёнтка. У выпадку смерці ўладальніка яго даўгі выплачвала казна і перадавала маярат спадчынніку ў першапачатковым выглядзе [15].

Маяраты засноўваліся толькі па міласці імператара. Першыя маяраты ў Расійскай імперыі з'явіліся пры Кацярыне II. У 1774 г. яна дазволіла першаму Беларускаму генерал-губернатару графу З. Чарнышову пераўтварыць свае ўладанні Чачэрск і Жлобін (74 720 дзес.) Магілёўскай губ. у запаведныя. У Рэчы Паспалітай на тэрыторыі Беларусі маяраты, пад назвай ардынацыі, паявіліся значна раней [7, с. 36].

Закон ад 16 ліпеня 1845 г. першым у краі выкарыстаў граф І. Паскевіч. У 1847 г. яго маёнтак Гомель з 19,5 тыс. рэв. душ быў пераўтвораны ў маярат [16]. У 1868 г. да яго былі далучаны яшчэ лясная дача і фальварак з 2054 дзес. Зямлі [22]. У 1853 г. з'явіўся запаведны маёнтак "Масаляны" Біслінга ў Гродзенскім павеце, да якога ў 1908 г. былі дабаўлены два маёнткі [29]. У 1862 г. граф І. Тышкевіч перавёў у разрад маярата два маёнткі агульнай плошчай 72,9 тыс. дзес. [16].

У парэформенныя гады ўтрымаць родавыя маёнткі станавілася ўсе цяжэй і цяжэй. Да імператара пасылаліся просьбы аб заснаванні маяратаў з меншай колькасцю даходаў, якія патрабаваў закон ад 16 ліпеня 1845 г. У сувязі з гэтым у 1892 г. Аляксандрам III была створана камісія, якая абмяркоўвала пытанні аб запаведных дваранскіх маёнтках. 24 снежня 1893 г. камісія перадала свой законапраект у Дзяржаўны савет. Ім прадугледжвалася магчымасць пераводу ў маяраты не толькі латыфундый, але і сярэдніх па памерах маёнткаў [40, л. 2]. У прыватнасці, па беларускіх паветах мінімальныя памеры маёнткаў, якія маглі быць пераведзены ў запаведныя, вагаліся ад 400 да 700 дзес. [40, л. 100–102].

Па новым законапалажэнні перавялі свае маёнткі ў разрад маяратаў граф І. Тышкевіч [26], дваранка М. Ленская [30], графы С. Патоцкі і А. Браніцкі [27]. Апошні за маёнтак "Цярэшкі" Ваўкавыскага павета першапачаткова павінен быў выплаціць пазыку Віленскаму камерцыйнаму зямельнаму банку, якую ён атрымаў пад залог маёнтка [31].

Увядзенне маяратнага права ва ўмовах крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы і яго больш шырокае распаўсюджванне пасля яе ліквідацыі з'яўлялася анахранізмам, таму што, па-першае, тармазіла вольную мабілізацыю зямельнай уласнасці. Па-другое, заснаванне запаведных маёнткаў было немэтазгодным з эканамічнага пункту гледжання. Для ўладальнікаў маяратаў, у выніку іх неадчужаемасці, прыпынялася магчымасць карыстання танным іпатэчным крэдытам. А крэдыт, як вядома, – гэта магутны і неабходны рухавік усякай вытворчасці. Сельская ж гаспадарка з яе сезоннасцю мае ў ім большыя патрэбы, чым іншыя галіны народнай гаспадаркі. Як паказаў вопыт дзейнасці большасці маяратаў, іх уладальнікі вымушаны былі прытрымлівацца экстэнсіўнай сістэмы гаспадарання. Недастатковасць грашовых сродкаў не давала магчымасці прымяняць палепшаныя прылады працы, наймаць рабочых,

укараняць больш прадукцыйныя шматпольныя сістэмы і г. д. Яны існавалі фактычна за кошт падтрымкі казны [40, л. 287].

З моманту скасавання прыгону галоўным паказчыкам дабрабыту памеснага дваранства стала зямля. У выніку рэформы 1861 г. памешчыкі пяці беларускіх губерняў змаглі захаваць за сабой вялікую зямельную плошчу ў памеры 11414 тыс. дзес., ці 13,1 % ад усей дваранскай зямлі Еўрапейскай Расіі (без прыбалтыйскіх губерняў) [8, с. XXIV; 9, с. 66, 67]. Але адмена прыгоннага права выклікала неабходнасць перабудовы памешчыцкай гаспадаркі, а гэта, у сваю чаргу, патрабавала перагляду аграрнага заканадаўства. Самым галоўным у гэтым накірунку з'явілася скасаванне значнай часткі абмежаванняў у адносінах да прыватнага землеўладання. Найвысачэйша зацверджаным 13 лютага 1861 г. меркаваннем Дзяржаўнага савета пацвярджалася, што "памешчыцкія маёнткі ў поўным іх складзе, г. зн. з сялянскім надзелам і з правам на сялянскія за гэты надзел павіннасці – могуць прадавацца альбо іншым чынам перадавацца толькі спадчынным дваранам" [17]. Разам з тым указвалася, што гэтыя маёнткі маглі аддавацца ў арэнду асобам усіх саслоўяў з перадачай ім права на атрыманне аброку на тэрмін да 12 гадоў. Зямлі, за выключэннем надзельных, якія адыйшлі да памешчыка, набывалі статус ненаселеных. У выніку яны маглі адчужацца, аддавацца ў залог, арэнду любым спосабам. Такім чынам, з моманту падпісання ўстаўных грамат і пераходу сялян на выкуп усе абмежаванні памешчыкаў на свае землі аўтаматычна скасоўваліся. Разам з тым было захавана фармальнае права спадчынных дваран на выкуп родавай маёмасці. Дзяржаўны савет меркаваннем ад 26 верасня 1862 г. пастанавіў, што ў адносінах да памешчыцкіх зямель гэта права датычыцца толькі населеных маёнткаў, г. зн. тых, дзе яшчэ захаваліся абавязковыя адносіны паміж сялянамі і памешчыкамі [46]. У 1869–1870 гг. Сенат у сваіх тлумачэннях канчаткова канстатаваў, што "былыя памешчыцкія маёнткі, у якіх сяляне атрымалі ва ўласнасць сядзібы і палявыя землі альбо распачалі іх выкуп, страчваюць якасці населеных, а таму ў выпадку продажу выкупу не падлягаюць" [40, л. 213].

Такім чынам, галоўны перажытак феадальнай эпохі – права толькі спадчынных дваран на набыццё населеных зямель – быў скасаваны. Зямля юрыдычна становілася аб'ектам вольнай куплі-продажу ўсімі саслоўямі, яна пераўтваралася ў тавар. Разам з тым у Беларусі, поруч з маяратным правам, захаваліся і іншыя перажыткі прыгонніцтва. Гэта наяўнасць маёнткаў з сервітутным правам арандатараў на чыншавым праве і іншыя. Акрамя гэтага, імкненне самадзяржаўя пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. эканамічна і палітычна нейтралізаваць памеснае дваранства рымска-каталіцкага веравызнання прывяло да новых, нехарактэрных для ўнутраных раёнаў імперыі, абмежаванняў у вольнай мабілізацыі зямлі, што не магло не сказацца адмоўна на сацыяльна-эканамічным і палітычным развіцці краю ў перыяд капіталізму.

Сервітуты ўяўлялі сабой абшчынныя землі, якія былі адабраны памешчыкамі пры прыгонным праве. Поруч з сервітутамі ў Беларусі існавала і агульная паша. Сервітутныя ўгодзі былі ўласнасцю памешчыкаў, за якія яны плацілі падаткі. Агульная ж паша з'яўлялася сумесным, неразделеным уладаннем памешчыкаў і сялян, якія мелі на яе аднолькавыя правы.

Пад час правядзення рэформы 1861 г. сервітуты засталіся за памешчыкамі. Але ў выніку паўстання 1863–1864 гг. царскія ўлады, з мэтай перацягнуць сялян на свой бок, заявілі аб захаванні на няпэўны тэрмін сервітутных правоў вяскоўцаў.

Сервітуты і агульная паша асабліва былі распаўсюджанымі ў цэнтральнай і заходняй частках Беларусі. Імі карысталіся звыш паловы сялянскіх двароў, надзеленых зямлёй. У Мазырскім, Навагрудскім, Слуцкім і Ігуменскім паветах сервітутамі карысталіся 65–89 % сялянскіх гаспадарак [14, с. 102].

Абсалютная большасць сервітутаў былі пашавымі. Па даных Д. Рыхтэра, у 60-х гг. у Мінскай, беларускіх паветах Гродзенскай, Віленскай і ў Дрысенскім павеце Віцебскай губ. пад сервітутамі і агульнымі выганамі знаходзілася 98 201 дзес. зямлі. Імі карысталіся 52572 сялянскія двары [42, с. 585, 603–604].

Урадам прымаўся шэраг захадаў па развярстанні сервітутных угоддзяў [23; 24]. Але яны не мелі практычных вынікаў. Да канца XIX ст. у Мінскай губ. з 1 036 маёнткаў (44,4 %), дзе існавалі сервітуты, толькі ў 87 (8,4 %) яны былі развярстаны [48, с. 126]. Наогул жа з 6 278 памешчыцкіх гаспадарак Віленскай, Гродзенскай, Мінскай і часткі Віцебскай губ. сервітуты захаваліся ў 2 143 (34,2 %) маёнтках [32, л. 3].

З развіццём капіталістычнай гаспадаркі сервітуты станавіліся ўсё большым анахранізмам. Мінскі губернскае камітэт аб патрэбах сельска-гаспадарчай прамысловасці адзначаў, што “самым хворым пытаннем мясцовага жыцця з'яўляецца тормаз усякай культуры – сервітут з усімі анамаліямі, ад яго існавання зыходзячымі” [33, л. 9].

Зразумела, што адразу пасля рэформы права сялян пасвіць жывёлу на памешчыцкіх угоддзях не прадстаўляла памешчыкам асаблівых турбот. Тым больш, што за гэта сяляне адбывалі пэўныя павіннасці. Акрамя гэтага, у 60–70-х гг. чыгункі толькі пачалі будавацца. У далёкіх ад шляхоў зносін раёнах нават лес не меў той каштоўнасці, што ў канцы XIX – пачатку XX ст. Да таго ж, і ў памешчыкаў, і ў сялян пераважала трохпольная сістэма гаспадаркі, таму пары аднолькава выкарыстоўваліся для пашы жывёлы памешчыкамі і сялянамі. Па меры пераходу на шматпольную сістэму, павышэння кошту зямель і лесу, скарачэння сялянскіх надзелаў сервітуты ўсё больш і больш станавіліся аб'ектам спрэчак паміж памешчыкамі і сялянамі. Існаванне сервітутаў тармазіла развіццё сельскай гаспадаркі і абвастрала сацыяльныя супярэчнасці ў вёсцы. Але

царскія ўлады так і не вырашылі гэтага пытання да канца свайго існавання. Нягледзячы на правядзенне сталыпінскай аграрнай рэформы, у 1911 г. у Мінскай губ. сервітуты ахоплівалі 41 % маёнткаў, Гродзенскай – 28,8, Віленскай – 22,6 % памешчыцкіх гаспадарак [4, с. 544].

Перажыткам прыгону ў пазямельных адносінах з'яўлялася цараспалосіца. Амаль паўсюдна сялянскія надзельныя землі размяшчаліся не ў адной акружнай мяжы, а былі раскіданы асобнымі дзялянкамі паміж памешчыцкімі ўгоддзямі. Цераспалосіца ўзнікла яшэ ў феадальную эпоху ў выніку экспрапрыяцыі памешчыкамі часткі надзельных зямель альбо перасялення некаторых сялянскіх сем'яў на новыя землі. Хаця рэформай 1861 г. і прадугледжвалася развярстанне памешчыцкіх і сялянскіх зямель, але гэта справа, асабліва ў заходніх губернях, не была даведзена да канца. Большасць памешчыкаў спачатку сама імкнулася захаваць цараспалоснасць, што прывязвала да іх сялянскія гаспадаркі. Гэта давала ім магчымасць за арэнду, напрыклад, прагонаў для жывёлы выкарыстоўваць амаль дарэмнаю сялянскую рабочую сілу, даймаць вяскоўцаў штрафамі і г. д. Вынікам цараспалоснасці сялянскіх надзельных і памешчыцкіх зямель з'яўлялася поўная гаспадарчая залежнасць селяніна ад памешчыка. Сяляне вымушаны былі браць цараспалосныя землі пад адработкі, што кансэрвала адработачную сістэму.

Урад неаднойчы спрабаваў правесці размежаванне дваранскіх і сялянскіх зямельных угоддзяў. Па закону ад 20 мая 1864 г. урад дазволіў уладальнікам заповедных маёнткаў у Заходнім краі прадаваць дробныя цараспалосныя дзялянкі сялянам [19]. Але гэтыя захады не прывялі да больш-менш значнага скарачэння цараспалосіцы. У сярэдзіне 80-х гадоў XIX ст. у Гродзенскай губ. цараспалосіца захавалася ў 1 119 (42,1 %) маёнтках, у Віленскай – у 1 067 (50,9 %). У сярэдзіне 90-х гадоў у Мінскай губ. звыш паловы плошчы сялянскіх надзелаў чаргаваліся з памешчыцкімі землямі [14, с. 98].

Капіталізацыя сельскай гаспадаркі была не сумяшчальнай з наяўнасцю сервітутаў і цараспалосіцы. Некаторыя дваране-прадпрымальнікі самі імкнуліся ва ўмовах узаемнай згоды ліквідаваць цараспалоснасць. Але абмежавальныя зямельныя законы для католікаў не дазвалялі вырашыць гэтае пытанне. Абсурднасць сітуацыі разумеў і ўрад, які адзначаў, што “гэтыя ўмовы (сервітуты і цараспалосіца – А. П. Жытко) рабілі немагчымым правільнае вядзенне нагул памешчыцкай гаспадаркі і ўскладнялі прыцягненне ў край рускіх землеўладальнікаў” [6, с. 215]. Таму па найвысачэйша зацверджанаму 1 мая 1905 г. палажэнні Камітэта Міністраў асобам польскага паходжання дазвалялася ў 9 заходніх губернях з дазволу генерал-губернатараў і губернатараў у мэтах ліквідацыі цараспалосіцы і гаспадарчага акруглення межаў купляць альбо абменьваць землі [27].

Параджэннем феадальнай эпохі ў Беларусі была наяўнасць арандатараў на чыншавым праве. Сярод іх выдзяляюць вольных людзей, аднадворцаў, аднаверцаў і старавераў, праваслаўных арандатараў і іншых [3, с. 101–104].

На характар пазямельных адносін у Заходнім краі значна паўплывалі вынікі паўстання 1863–1864 гг. Актыўны ўдзел дваран-католікаў у паўстанні на доўгія гады прадвызначыў палітыку самадзяржаўя да гэтай часткі вышэйшага саслоўя. Маёнткі ўдзельнікаў паўстання, асуджаных па суду, канфіскаваліся, а высланых з краю па рашэнні адміністрацыі – падлягалі секвестру. На падставе закону ад 10 снежня 1865 г. уладальнікі секвестраваных маёнткаў як і ўсе асобы, высланыя з краю за ўдзел у паўстанні, павінны былі прадаць іх на працягу двух гадоў асобам рускага паходжання праваслаўнага ці пратэстанцкага веравызнання. Яны маглі і абмяняць іх на маёнткі, якія знаходзіліся на тэрыторыі велікарускіх губерняў [20].

Секвестраваныя маёнткі, якія не былі прададзены па добраахвотным пагадненні, прадаваліся ўладамі з публічных таргоў. У выпадку, калі таргі не адбываліся, то маёнткі пераходзілі ў казну з выплатай ўладальніку 5 % рэнты [21].

Для рускіх пакупнікоў секвестраваных маёнткаў прадстаўляліся значныя льготы. Так, калі такі маёнтак быў закладзены ў крэдытных установах альбо на ім ляжалі казённыя даўгі, то пакупніку прадстаўлялася права ўзяць на сябе той ці іншы доўг у памеры, які не перавышаў ацэначны кошт маёнтка. Пры гэтым ён абавязаны быў выплачваць першы па правілах, якія існавалі для крэдытных устаноў, а другі на працягу 37 гадоў, уносячы 6 % штогод [21].

У пяці беларускіх паветах Віцебскай губ. было канфіскавана 17 маёнткаў (15 746 дзес. зямлі) і столькі ж секвестравана (31 136 дзес. зямлі) [12, л. 12–13; 13, с. 206–212]. У шасці паветах Гродзенскай губ. секвестру падлягалі 58 маёнткаў з агульнай плошчай зямлі ў 84 999 дзес. Усяго ж у 5 беларускіх губернях да казны адышло 256 канфіскаваных маёнткаў [47, с. 6–19; 37, л. 120], з якіх былі ўтвораны зямельныя дзялянкі ў 50–1000 дзес. зямлі для продажу іх асобам рускага паходжання, а таксама дзялянкі ў 20–50 дзес. для раздачы рускім настаўнікам і вясковым пісарам [5, с. 212].

Для арганізацыі скупкі маёнткаў у 1866 г. было заснавана таварыства пакупнікоў маёнткаў у заходніх губернях з устаўным капіталам 5 млн. р. Перад таварыствам была пастаўлена задача ўраўняць у Заходнім краі рускае замлеўладанне з мясцовым каталіцкім. Але справа практычна не рухалася, бо сярод асоб рускага паходжання амаль не знаходзілася жадаючых купляць землі з публічных таргоў. Таму секвестраваныя маёнткі пераходзілі пад юрысдыкцыю Міністэрства дзяржаўных маёмасцей, якое прадавала іх на больш ільготных умовах без таргоў. Такім чы-

нам міністэрства змагло прадаць 1 092 асобам казённай зямлі, фермаў і прыватных маёнткаў плошчай 516 200 дзес. [44, с. 117].

У далейшым палітыка царызму ў адносінах да дваран-католікаў рабілася больш жорсткай, а рускім землеўладальнікам прадстаўляліся новыя льготы. Справа ў тым, што планы па насаджэнні ў краі рускага землеўладання зрываліся. Камітэт Міністраў, які прааналізаваў гэта становішча, прыйшоў да высновы, што адной з прычын такой з’явы былі пэўныя абмежаванні: забарона аддаваць купленыя маёнткі ў арэнду яўрэям і католікам і разам з гэтым мець іх у якасці ўпраўляючых. Таму ўжо з 1867 г. у маёнтках яўрэі атрымалі права быць вінакурамі, арандатарамі карчмы, а таксама ўпраўляючымі млыноў і заводаў [5, с. 212–213].

Для дваран-католікаў жа з’явіліся новыя абмежаванні ў землеўладанні. 14 красавіка 1866 г. цыркулярам начальніка Паўночна-Заходняга краю забаранялася набываць нерухомасць у гарадах католікам, у якіх маёнткі былі секвестраваны. Нават дваранам-католікам, якія перайшлі ў праваслаўе, з 1868 г. не дазвалялася купляць землі. 317 кастрычніка 1869 г. такая забарона тычылася і асоб пратэстанцкага веравызнання, жанатых на каталічках, у якіх дзеці былі рымска-каталіцкага веравызнання [36, л. 54]. Напрыклад, у 1870 г. на падставе гэтага законапалажэння Віленскім генерал-губернатарам было адхілена хадайніцтва на куплю зямлі буйному памешчыку Мінскага павета, уладальніку маёнтка Станькава, двараніну-пратэстанту К. Гарцінгу [11, л. 237–241].

У 1875 г. Камітэт Міністраў прааналізаваў вопыт дзейнасці па ўкараненні рускага землеўладання і прыйшоў да несучасальных вынікаў. Ён вымушаны быў канстатаваць, што “маёнткі, набытыя рускімі, прыйшлі да заняпаду, таму што ўладальнікі іх часта мяняліся, весці гаспадарку самастойна не жадалі” [5, с. 213]. Пасля таго, як былі вычарпаны крыніцы льготнага распродажу зямель (канфіскаваныя, секвестраваныя, казённыя), Міністэрства дзяржмаёмасцей з 1887 г. перастала выдаваць пасведчанні на права атрымання льгот і пазык пры куплі зямлі ў Заходнім краі. Адначасова было скасавана і таварыства пакупнікоў маёнткаў [25].

Палітычныя падзеі буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі, імкненне самаўладдзя абмежаваць сепаратызм дваран-палякаў, а таксама адарваць ад іх значную частку беларускіх дваран-католікаў прывялі да прыняцця новага закону 1 мая 1905 г. У адпаведнасці з ім асобы польскага паходжання маглі арандаваць у краі землі на тых жа падставах, што і рускія, без абмежавання тэрміну. Яны атрымалі права і купляць землі ў пажыццёвае валоданне, але толькі ў палякаў, як і браць іх у залог [27].

Асобы, якія лічыліся палякамі, з дазволу мясцовых вышэйшых уладаў маглі купляць землі не толькі ў палякаў, але і ў асоб іншых нацыянальнасцей, але толькі калі існавала неабходнасць скасавання цераспалосіцы альбо гаспадарчага акруглення межаў уладання. Ім дазвалялася таксама набываць зямлю для прамысловых мэт, але не звыш 60 дзес. [27].

З заканчэннем Першай расійскай рэвалюцыі, калі пагроза існаванню імперыі адпала, царскія ўлады пачалі абмяжоўваць ільготы, дадзеныя законам ад 1 мая 1905 г. Так, 4 лістапада 1909 г. з боку МУС паследавалі тлумачэнні губернатарам аб парадку прымянення артыкула 3 названага закону, па якому палякам дазвалялася купляць да 60 дзес. зямлі ў краі для будаўніцтва фабрык і заводаў. У гэтых тлумачэннях, у прыватнасці, адзначалася, што закон ад 1 мая 1905 г. быў скіраваны на задавальненне патрэб толькі мясцовай прамысловасці, а гэта не азначала даваць права кожнаму пажадаўшаму паляку купляць землі з прамысловай мэтай. Апляценне Заходняга краю сеткаю “польскіх” гандлёва-прамысловых прадпрыемстваў супярэчыла палітыцы ўрада. Таму прэм’ер-міністр П. Сталыпін зазначаў, што падобныя хадайніцтвы аб куплі зямлі неабходна задавальняць “не ў інтарэсах прасіцеля, а мясцовых гандлёва-прамысловых патрэб. Пры адсутнасці ж у губернскага начальства поўнай перакананасці ў тым, што зямля набываецца менавіта для прамысловых мэт і што эксплуатаемы промысел адказвае мясцовым патрэбам, я лічу больш асцярожным – узбуджаныя хадайніцтвы адхіляць. Агульнае накіраванне маёй думкі зводзіцца да наступнага – прымяненне артыкула 3 павінна быць не правам, а выключэннем” [10, л. 5–7].

У сувязі з тым, што ў законе ад 1 мая 1905 г. не канкрэтызавалася, каго ж разумець пад тэрмінам “асоба польскага паходжання”, Сенат 21 чэрвеня 1910 г. растлумачыў, што “пад выражэннем “асоба польскага паходжання” неабходна разумець не наогул католікаў, а толькі палякаў і тых заходніх ураджэнцаў, якія засвоілі польскую нацыянальнасць” [10, л. 76].

Такім чынам, закон ад 1 мая 1905 г. значна ўрэзваўся. Гэтыя тлумачэнні па сутнасці вярталі расійскае заканадаўства да сумнавядомага закону ад 10 снежня 1865 г.

Вынікам палітыкі царызму ў адносінах да памеснага дваранства каталіцкага веравызнання была кансервацыя феадальных форм землеўладання, пераразмеркаванне яго з рук католікаў у рукі асоб рускага паходжання, у асноўным праваслаўных, ці інакш, рускіх дваран. Гэта не магло не сказацца адмоўна на зямельных мабілізацыйных працэсах, пераходзе ад саслоўнага да бессаслоўнага, капіталістычнага, землеўладання.

Гэты працэс замаруджваўся і ўвядзеннем кантрыбуцыйнага збору ў памеры 10 % даходу з іх маёнткаў католікаў. Дваране, якія валодалі дамамі ў гарадах, плацілі збор у 1 % ад іх вартасці [1, с. 296–297]. Як надзвычайная мера гэта кантрыбуцыя першапачаткова ўводзілася для ўсіх мясцовых памешчыкаў, незалежна ад іх веравызнання. З самага пачатку рускія землеўладальнікі выказалі незадавальненне такой палітыкай. На што М. Мураўёў адказаў, што гэта мера не тып наказання, а адна з форм садзейнічання ўраду, які вымушаны марнаваць велізарныя сродкі на абарону прыхільнікаў Расіі ад мяцежнікаў [1, с. 299–300]. Але ўжо праз некалькі месяцаў царскія ўлады заўважылі варожыя адносіны рускіх

памешчыкаў да нацыянальна-вызваленчага руху ў краі. У сувязі з такой пазіцыяй Заходні камітэт у ліпені 1863 г. знізіў кантрыбуцыйны збор з рускіх памешчыкаў да 2,5 %, а вясной 1864 г. поўнасьцю вызваліў іх ад гэтай павіннасці. На пачатку 1865 г. такога ж гонару былі ўдастоены і остзейскія землеўласнікі [35, л. 217–221; 34, л. 276–278].

У 1862 г. у Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губернях пражывала 9 929 памешчыкаў, якія валодалі населенымі землямі. 9 261 чал. (93,3 %) з'яўляліся дваранамі-католікамі. Найбольшая ўдзельная вага дваран-некатолікаў была ў Віцебскай губ. (12,6 %), а найменшая – у Мінскай (1,9 %) [38, л. 96–97].

У выніку рэалізацыі палітыкі па насаджэнні рускага і абмежавання каталіцкага землеўладання ў краі да 1904 г. доля праваслаўных дваран-землеўласнікаў у 5 беларускіх губернях значна павысілася. Па іх колькасці губерні размеркаваліся наступным чынам: Мінская губ. – 1 760 чал., Магілёўская – 1 551, Віленская – 648, Віцебская – 591 і Гродзенская – 342 чал. Католікаў больш за ўсё было ў Віленскай губ. – 4 071 чал. і Мінскай – 3 013, а найменшая – у Віцебскай губ. – 1 159 і Гродзенскай – 1 397 чал. Найбольшай колькасцю зямлі валодалі дваране-католікі Мінскай губ. – 1 621 337 дзес. і Віленскай – 1 050 011 дзес. Найменшым было землеўладанне дваран гэтай групы ў Гродзенскай губ. – 513 338 дзес. зямлі [36, л. 66].

Але, нягледзячы на прымаемыя ўрадам меры па насаджэнні рускага землеўладання ў краі, і ў 1904 г. колькасць дваран-землеўласнікаў каталіцкага веравызнання ва ўсіх губернях заставалася дамінуючай. Так, у Віленскай губ. яны складалі 86,3 %, Гродзенскай – 80,3, Віцебскай – 67,0, Мінскай – 63,1 і Магілёўскай – 53,2 %. Аднак у руках некатолікаў у разліку на аднаго ўладальніка было больш зямлі, чым у католікаў. У Магілёўскай губ. праваслаўныя, лютэране і магаметане сканцэнтравалі 756 857 дзес. зямлі, ці 53,5 % усяго дваранскага землеўладання губерні. У Мінскай губ. ім належала 1 372 060 дзес. (45,8 %), Віцебскай – 493 562 дзес. (43,7 %), Гродзенскай – 307 275 дзес. (37,4 %) і Віленскай губ. – 317 691 дзес., ці 23,2 % [36, л. 66]. Таму не выпадкова, што земскае самакіраванне з 1911 г. уводзілася толькі ў трох беларускіх губернях (Віцебская, Мінская і Магілёўская), дзе было больш моцным землеўладанне дваран праваслаўнага і іншага, некаталіцкага, веравызнання.

Разам з тым, трэба мець на ўвазе, што нярэдка дваранам рускага паходжання зямля належала фармальна. Рускіх пакупнікоў зямлі католікі і іўдзеі часта выкарыстоўвалі ў якасці падстаўных асоб. Пагэтану прыведзеныя статыстычныя даныя аб колькасці праваслаўных землеўласнікаў і зямлі ў іх руках значна завышаны. Не зважаючы на патрабаванні інструкцыі ад 23 ліпеня 1865 г., якая забараняла здаваць набытыя ў краі землі ў арэнду асобам нярускага паходжання, рускія дваране абыходзілі закон. Яўрэі ці дваране-католікі выкарыстоўвалі за пэўную ўзнагароду

дваран рускага паходжання як прыкрыццё пры набыцці зямельнай уласнасці ў Беларусі. Так, у 1892 г. сенатар князь Урусаў у сваім пісьме на імя Віленскага генерал-губернатара паведамляў, што 95 % рускага землеўладання ў краі знаходзіцца ў руках яўрэяў. Толькі ў Бельскім, Брэсцкім і Кобрынскім паветах ён налічыў 86 буйных маёнткаў, у якіх гаспадарку вялі яўрэі [2, л. 118].

Вось яшчэ некаторыя сведчанні. У справаздачы Магілёўскага губернатара на імя міністра ўнутраных спраў за 1898 г. адзначалася: “Нягледзячы на закон, які забараняе яўрэям купляць маёнткі, гэтыя пакупкі ўсё часцей і часцей ажыццяўляюцца пад прыкрыццём асоб рускага паходжання. У выніку праведзеных расследаванняў выяўлена, што здзелкі аб пакупцы буйных маёнткаў ажыццяўляюцца асобамі, якія ніколі іх не бачылі альбо заязджалі туды толькі для выгляду. На самай справе маёнткі купляюцца яўрэямі, якія карыстаюцца складаным становішчам уласніка. Пасля пакупкі па таннай цане яны высакаюць каштоўны лес і прадаюць землі ўжо значна даражэй сялянам. Затым нязначная частка атрыманага барыша прыпадае асобе, якая дала сваё імя, а большая – яўрэю, які правёў аперацыю альбо за сваі сродкі, альбо за грошы, якія ён наперад узяў у сялян-пакупнікоў” [39, л. 29].

У адным з сваіх выступленняў ў Дзяржаўным савеце па пытанні аб увядзенні земскага самакіравання ў Заходнім краі былы прэм’ер-міністр Расіі С. Вітэ заявіў, што рускае землеўладанне ў краі нязначнае. Большая частка рускіх памешчыкаў самастойна там не гаспадарыць, здае сваі землі ў арэнду ці проста спекулюе імі. Таму рускіх памешчыкаў Заходняга краю ён назваў землеўладальнікамі-гастралёрамі [43, стб. 816].

Падводзячы вынікі аналізу эвалюцыі дваранскага землеўладання ў Беларусі неабходна адзначыць, што асноўныя працэсы, якія тут адбываліся ў азначаны час, па свайму характару адпавядалі агульнарасійскім. У прыватнасці, у Беларусі, як і наогул у Расіі, наглядалася скарачэнне дваранскага і павелічэнне бессаслоўнага прыватнага землеўладання. Зямля ўсё больш станавілася аб’ектам куплі-продажу. Падала ўлада зямлі, павялічвалася ўлада грошай. Аднак у Беларусі гэты працэс у значнай ступені быў дэфарміраваны пад уздзеяннем палітыкі царызму ў краі. Увядзенне абмежавальных законаў адносна набыцця зямлі дваранамі рымска-каталіцкага веравызнання і яўрэямі штучна стрымлівала працэс яе мабілізацыі. Гэта значыць, што праблема землеўладання ў Паўночна-Заходнім краі з эканамічнай пераўтварылася ў палітычную. Галоўнай мэтай царызму з’яўлялася ўмацаванне тут сваіх пазіцый праз насаджэнне рускага землеўладання.

Урадавая пазямельная палітыка ў краі прывяла да таго, што аб’ектыўнае скарачэнне дваранскага землеўладання ў Беларусі адбывалася ў значна меншых памерах, чым у расійскіх губернях. Калі ў цэлым па Еўрапейскай Расіі з 1877 да 1905 г. дваране страцілі 27,2 % зямлі, дык у

Беларусі – толькі 10,8 %. Відавочна, гэта было і адлюстраваннем таго, што памешчыкі краю больш паспяхова прыстасаваліся да новых капіталістычных адносін.

Зямельныя мабілізацыйныя працэсы ў Беларусі стрымліваліся таксама наяўнасцю вялікай колькасці маяратаў, сервітутаў, цераспалосіцы, неакрэсленых пазямельных адносін памешчыкаў з сялянамі і іншымі катэгорыямі земляробаў. Пераадоленне гэтых феадальных перажыткаў зацягнулася ў Беларусі на неапраўдана доўгі тэрмін, што стрымлівала развіццё капіталізму як у памешчыцкай, так і сялянскай гаспадарках.

Літаратура крыніцы:

1. Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-Западного края: в 2 ч. – Ч. 1: Переписка по политическим делам гражданского управления с 1 января 1862 по май 1863 г. / Изд. при Муравьев. музее в г. Вильне; Сост. А.И. Миловидов. – Вильно, 1913. – [2], LXVI, 464 с.
2. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. – Ф. 1. Воп. 18. Спр. 166.
3. Гл. падрабязней: Жытко, А.П. Дваранства Беларусі Дваранства Беларусі перыяду капіталізму, 1861–1914 гг.: Манаграфія / А.П.Жытко. – Минск: БДПУ, 2003. – 233 с.
4. Дубровский, С.М. Столыпинская земельная реформа: Из истории сел. хозяйства и крестьянства России в начале XX в / Акад. наук СССР. Ин-т истории. – М. : [Изд-во Акад. наук СССР], 1963. – 599 с.
5. Исторический обзор деятельности Комитета министров: К столетию Комитета министров (1802–1902) / Сост. С.М. Середонин: в 5 т. – Т. 3: Комитет министров в царствование императора Александра Второго (1855 г. февраля 19 – 1881 г. марта 1) : Ч. 1. – [4], VIII, 358 с., 8 л. портр.
6. Исторический обзор деятельности Комитета Министров: К столетию Комитета министров (1802–1902) / Сост. С.М. Середонин: в 5 т. – Т. 4: Комитет министров в царствование Александра Третьего (1881 г. 2 марта – 1894 г. 20 октября) / Сост. И.И. Тхоржевским под глав. ред. статс-секр. Куломзина. – [4], VI, IV, 472 с., 6 л. портр.
7. Карнович, Е.П. Замечательные богатства частных лиц в России / Е.П.Карнович. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: А.С. Суворин, 1885. – [2], VI, 330 с.
8. Материалы по статистике движения землевладения в России / Под ред. А.Е. Рейнбота. – Вып. 20: Купля-продажа земель в Европейской России : В 1905 г. – СПб.: тип. В. Киршбаума, 1911. – [6], XLVII, 68 с.
9. Материалы по статистике движения землевладения в России / Под ред. А.Е. Рейнбота. – Вып. 24 : Купля-продажа земель в Европейской России : В 1909 г. – СПб.: тип. В. Киршбаума, 1915. – [5], LXII, 90 с.
10. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Фонд 1430. Воп. 1. Спр. 47705.
11. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 1979.
12. НГАБ. – Ф. 2502. Воп. 1. Спр. 104.
13. Памятная книжка Витебской губернии на 1866 год : год 3-й. – Ч. 1 / изд. Витебским губернским статистическим комитетом; под редакцией А.М. Сементовского. – СПб.: типография К. Вульфа, 1866. – VIII, 218, 144 с.
14. Панютин, В.П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг. / Науч. ред. П.Г. Козловский; АН БССР. Ин-т истории. – Минск : Навука і тэхніка, 1990. – 373, [2] с.
15. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). Собр. 2-е: в 55 т. – Т. 20. Отд. 1. № 19202.

16. ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – Т. 22. – Отд. 1. – № 21817.
17. ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – Т. 36. – Отд. 1. – № 36674.
18. ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – Т. 37. – Отд. 1. – № 38325.
19. ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – Т. 39. – Отд. 1. – № 40901.
20. ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – Т. 40. – Отд. 2. – № 42759.
21. ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – Т. 40. – Отд. 2. – № 42760.
22. ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – Т. 43. – Отд. 2. – № 46389.
23. ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – Т. 44. – № 46901.
24. ПСЗРИ. Собр. 3-е: в 33 т. – Т. 2. – № 8473.
25. ПСЗРИ. Собр. 3-е: в 33 т. – Т. 7. – № 44729 а.
26. ПСЗРИ. Собр. 3-е: в 33 т. – Т. 21. – Отд. 1. – № 19982.
27. ПСЗРИ. Собр. 3-е: в 33 т. – Т. 25. – № 26162.
28. ПСЗРИ. Собр. 3-е: в 33 т. – Т. 26. – Отд. 1. – № 24136.
29. ПСЗРИ. Собр. 3-е: в 33 т. – Т. 28. – Отд. 1. – № 29991.
30. ПСЗРИ. Собр. 3-е: в 33 т. – Т. 30. – Отд. 1. – № 33207.
31. ПСЗРИ. Собр. 3-е: в 33 т. – Т. 32. – Отд. 1. – № 36738.
32. Расійські дзяржаўны гістарычны архіў (далей – РДГА). – Ф. 1276. Воп. 9. Спр. 472.
33. РДГА. – Ф. 1233. Воп. 1. Спр. 238.
34. РДГА. – Ф. 1263. Воп. 1. Спр. 3142.
35. РДГА. – Ф. 1267. Воп. 1. Спр. 26.
36. РДГА. – Ф. 1276. Воп. 1. Спр. 106.
37. РДГА. – Ф. 1282. Воп. 1. Спр. 248.
38. РДГА. – Ф. 1282. Воп. 1. Спр. 365.
39. РДГА. – Ф. 1282. Воп. 3. Спр. 279.
40. РДГА. – Ф. 1283. Воп. 1. 1-е справа-ва. Спр. 288.
41. РДГА. – Ф. 1664. Воп. 1. Спр. 126.
42. Рихтер, Д.И. Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в юго- и северо-западных губерниях России // Вестник финансов, пром-сти и торговли. – 1900. – № 39.
43. Россия. Стенографические отчеты / Государственный Совет. 1910–11 годы: Сессия 6. Заседание 1–49 (15 октября 1910 г. – 28 мая 1911 г.). – СПб.: Государственная типография, 1911. – [2], ХХІХ с., 2460 стб.
44. Рубакин, Н. А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы : Опыт стат. характеристики сословно-классового состава населения рус. государства : (На основании офиц. и науч. исслед.) / Н.А. Рубакин. – СПб. : Изд-во "Вестн. знания" (В.В. Битнера), 1912. – 216 с.
45. Свод законов Российской империи. –Т. 10: Свод законов гражданских. – СПб. : Гос. тип., 1857. – Ст. 1346, 1363.
46. Свод законов Российской империи. – Т. 10. Ч. 1 : [Свод законов гражданских ; Положение о казенных подрядах и поставках]. – СПб.: Гос. тип., 1887. – [4], 415, 74 с. – Ст. 1350. Прим.
47. Список именам Северо-Западного края, подлежащим обязательной продаже в 2-х годичный срок, на основании высочайшего повеления 10-го декабря 1865 года : в 3 т.– Т. I: По Гродненской губернии. – Вильна : тип. Губ. правл., 1866. – 19 с.
48. Учет и оценка земель: указания, данные на съездах податных инспекторов Минской губернии, 3–8 июля 1897 г., 5–12 октября 1898 г., 28 мая – 1 июня 1899 г. и 14–18 апреля 1900 г. / сост. Ф. Ястремский. – Минск: Губернская типография, 1900. – [4], 231 с. : табл.